

Literary centers of India in the 10th century AH

Mohammad Yaser Pordel¹ | AbdolAli Oveisi Kahkha^{2✉} | Seyed Mahdi Zarghani³

1. Ph.D. student of Persian language and literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran.

2. Corresponding Author: Associate Professor of Persian Language and Literature, University of Sistan and Baluchestan, Zahedan, Iran. Email: ovisi@lihu.usb.ac.ir

3. Professor of Language and Literature, Ferdowsi University, Mashhad, Iran.

Article history: Received 28 September 2023; Received in revised form 19 December 2023; Accepted 25 December 2023; Published 30 March 2025

Abstract

History of traditional literatures When talking about the Persian language and literature in India, the subcontinent is considered as a homogeneous, unified and coherent region. accordingly, the rulings they have issued regarding the vast Persian territory are general and indefinite. This article focuses on the variable "literary center" and aims to determine and define the literary centers of the subcontinent in the 10th century of Hijri. By examining first-hand historical sources, we came to the conclusion that at least four active literary centers can be identified in the mentioned time period: Ahmadnagar literary center, Bijapour literary center, Golkandeh literary center, and Agre literary center. We also determined from which Iranian cities the immigrant writers migrated to these centers. In the comparative review at the end of the article, the above centers have been compared with each other.

Keywords: history of literature, literary center, 10th century, India

1. Introduction

In traditional approach the more important thing than geography is authenticity because of this literary historical give us general information about Farsi language. they think they can generalize it to all of the part of language. So, if the geography and history have the same points we will have literature convocation in all ages. In all ages the literature convocation has some difference so to have good view of it. It is much better to clear the time period and location after that with studying and searching on convocation archive abd speech arrangement. Being dominated to convocation archive is hard but the article tries to do that. In this article we are going to study about India convocation in 10th century. However, in all convocation there are many famous writers but the authentication of each convocation of depends on eminence of each person in the convocation. The literary convocation become meaningful when we pay geography and history the same attention. However, in biography tradition many of them pay attention to geography. First generation literature history like foroozanfar boom it is improved that biography. The importance of Indian convocation can clear the literature and culture of Persian language in India. In this article we are going to talk about knowing four convocation of India (Ahmadnagar, Agre, Bijapour, Golkande) and find out how Iranian erudite help tis convocation.

1.1. Detailed Research Methodology

Inquiry method of this article is descriptive – analytic by studying biography and historical sources

2. Discussion

Emigration in 10th century is one of the important parts of literary discourse. Change the Iranian politic-doctrinal condition and also economy and tourism attractions in India attract lot of Iranian poet to there but by entering the Indian they use other habitat politics and it affects their present time.

Group of them choose difference convocation to be their basis as an example Malek Mohammad Golami reside in Ahmadnagar, Agre and Bijar convocation.

Agre convocation because of many reasons like not being strict in religious part, being poem friendly and presentce of politicians. Literary like Mohammad Golami Mashhadi and Abolfazl Gilani that they got good promotion. King Akbar is really dominated about politics and culture make this convocation even better and more prospered than Safavi court. This convocation can accept the most Iranian emigrant then it was Bijapour, Ahmadnagar and Golkande.

3. Conclusion

By emigration a lot of artist and literary India changes the literary convocation. In literary history studying they organize in traditional way. In this article we are going to pay attention to history and geography. In 10th century 4 literary convocation has made Agre, Bijapour, Ahmadnagar and Golkande. Literary from important city like Shiraz, Esfahan, Kashan, Ghazvin, Rey, Hamedan and Khorasan went to India and as they arrive, they become politicians in different fields. Research shows that the biggest and the most famous literary convocation made in that duration. Agre literary convocation has made in kingship of king Akbar. Apart from ghazal, qaside and masnavi which were common in all centers each of the four mentioned centers were more active in some genres according to the activists of that center and also the general requirements. Iqbal was played.

4. References

- Alami, A.M. (1993). **Akbarnameh History of Indian Gurkans**, by Gholamreza Tabatabaei Majd. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Arezoo, S.A. (2004). **Majmam Al-Nafais**, Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan.
- Asghar, A. (1985). **Persian historiography in India and Pakistan**, Lahore: House of Culture of the Islamic Republic of Iran.
- AstarAbadi, M.Gh. (2014). **Tarikh Fereshte**, Association of Cultural Works and Honors.
- Badauni, A.Q. (1869). **Selected Chronicles**, Corrected by Ahmad Ali Sahib. By Kabiruddin Ahmad, Calcutta: Paris College.
- Bahadur, S.M.S. (1913). **The candle of the community**, Delhi: Central Mosque Development Association.
- Behopali, S.A. (1916). **Sobh Golshan's reminder**, India: Pahlopal.
- Dagestani, V. (2005). **Riaz al-Shaara**, Tehran: Asatir.
- Golchin Maani, A (1990). **Karvan Hind**, Mashhad: Astan Quds Razavi.
- Golchin Maani, A. (1968). **The status and works of Malik al-Sha'ar al-Ghazali Mashhadi**, new articles. Adabi, vol. 15, pp. 225-238.
- Gopamoy, M.Q. (1957). **Al-Afkar Results**, India: Sultani Press, Bombay.
- Gorkani, N.M.J. (1980). **Jahangirnameh (Tuzak Jahangiri)**, by Mohammad Hashim, Tehran: Farhang Foundation.
- Hekmat, A.A. (1958). **The Land of India**, Tehran: University Press.
- Hervey, Q. (1979). **Jahangir Shahi Poetry Society**, Pakistan: University of Karachi.
- Khajegi Shirazi, M. (1996). **Al-Nezamiya fi Madhhab al-Umamiya**, Proofreading and research: Ali Ojabi, Tehran: Qibla Publisher.
- Khoshgoo, B.I.D. (2002). **Safina Khoshgo**, Tehran: Museum Library and Islamic Council Document Center.
- Nafisi, S. (1965). **History of poetry and prose in Iran and in Persian language**, Tehran: Foroughi.
- Nahavandi, A. (1931). **Maaser Rahimi**, India: Calcutta, 1931.
- Nomani, Sh. (1989). **Shaar al-Ajam**, translated by Mohammad Taghi Fakhraeai Gilani, Tehran: Kitab Publications.
- Parsapur, Z., Karami, A. (2016). Introduction of Haji Abarquhohi, an unknown Shia poet, based on the poems of Mullah Ali (AS) in her Diwan, Archives and Research, **Basatin Publishing House**, 5-6: 119-132.
- Qader Khan. (1927). **History of Qutb Shahi**, by Seyed Ibrahim Ahmad, India: Hyderabad, Deccan.
- Qaderi, S.M. (2008). **Mir Mohammad Momin Estrabadi the promoter of Shiism in South India**, Translated by Aoun Ali Jaravi, Qom: Historian Publishing House.
- Qazvini, A.F. (1961). **Tazkere Mekhaneh**, Tehran: Sepehr Printing House.

- Razi, A.A. (1999). **Haft Akalim Tazkira**, Tehran: Soroush.
- Saba, M.M.H. (1964). **Rooz Roshan Tadzkire**, Tehran: Islamia.
- Safa, Z. (1994). **History of literature in Iran**, Tehran: Ferdous.
- Safavi, S.M. (1975). **Tohfe Sami**, Tehran: Armaghan Publications.
- Sanjarkashani, M.H. (2008). **Divan Sanjar Kashani**, Proofreading and research by Hasan Atefi; Abbas Behnia, Tehran: Library of the Museum and Document Center of the Islamic Council.
- Sarkhosh, M.A. (1951). **Words of Al-Shaara**, India: University.
- Tabataba. S.A. (1976). **effective argument**, India: University of Delhi.
- Zarghani, S.M. (2019). **The History of Iranian Literature and the Territory of the Persian Language**, Tehran: Fatemi Publications.
- Zubairi, M.E. (1935). **History of Bijapur**, named after Basatin al-Sulatin, Hyderabad: Deccan.

Cite this article: Pordel, M.Y., Oveisi Kahkha, A.A., Zarghani, S.M. (2025). Literary centers of India in the 10th century AH, *Journal of Subcontinent Researches*, 17(48), 49-64. DOI: [10.22111/jsr.2023.46756.2379](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46756.2379)

کانون‌های ادبی هند در قرن دهم هجری قمری

محمدیاسر پردل^۱ | عبدالعلی اویسی کهخا^۲ | سید مهدی زرقانی^۳

۱. دانشجوی زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران.

۲. نویسنده مسئول: دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه سیستان و بلوچستان، زاهدان، ایران. ایمیل: ovisi@lihu.usb.ac.ir

۳. استاد زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه فردوسی، مشهد، ایران.

چکیده

مورخان تاریخ ادبیات سنتی وقتی درباره زبان و ادبیات فارسی در هند سخن می‌گویند، با دقت و جزئیات به کانون‌های ادبی و تفاوت و شباهت آن‌ها در شبه‌قاره توجه نکرده‌اند و اغلب به صورت کلی به موضوع کانون‌های ادبی پرداخته‌اند. بر همین اساس، این مقاله با تمرکز بر متغیر «کانون ادبی» بنا دارد به تعیین و تعریف کانون‌های ادبی شبه‌قاره در قرن دهم هجری که شاعران و نویسندگان ایرانی در تأسیس و گسترش آن‌ها نقش اساسی و تأثیرگذار داشته‌اند، بپردازد. با بررسی تذکره‌های فارسی و نیز منابع دست‌اول تاریخی، به این نتیجه رسیدیم که در بازه زمانی مذکور، دست‌کم چهار کانون ادبی، قابل تشخیص است: کانون ادبی احمدنگر، کانون ادبی بیجاپور، کانون ادبی گلکنده و کانون ادبی آگره. ما همچنین مشخص کردیم که ادیبان مهاجر از کدام شهرهای ایران به این کانون‌ها مهاجرت کرده‌اند و در هر کانون ادبی به چه جایگاه و منزلتی دست یافته‌اند و نیز تصویری عمومی از اوضاع هر کانون ارائه داده‌ایم. در بررسی مقایسه‌ای پایان مقاله، کانون‌های یادشده با یکدیگر مقایسه شده‌اند.

واژه‌های کلیدی: تاریخ ادبیات، کانون‌های ادبی، قرن دهم، هند

۱- مقدمه

در رویکردهای سنتی، غالباً در تاریخ ادبیات‌نگاری، اصالت به متغیر تاریخ داده می‌شود و جغرافیا نقش فرعی دارد. به همین دلیل است که مورخان ادبی، احکامی کلی درباره کل قلمروی زبان فارسی ارائه می‌دهند. آن‌ها تصور می‌کنند که می‌توان احکامی کلی، هرچند محدود، صادر کرد که قابل تعمیم به همه قلمروی زبان فارسی باشد. حال آنکه اگر به متغیر جغرافیا نیز به اندازه متغیر تاریخ، اصالت داده شود، پدیده «کانون‌های ادبی» موضوعیت پیدا می‌کند. مقصود ما از کانون، محل تجمع شاعران و نویسندگان است. قطعاً هر کانونی در طول تاریخ، تغییرات و تحولات گفتمانی را از سر می‌گذرانند؛ بنابراین برای ترسیم تصویر دقیق‌تری از هر کانون ادبی باید محدوده زمانی و مکانی آن کانون را مشخص ساخته و سپس با دست‌یافتن به آرشیو آن کانون و نظم گفتمانی حاکم بر آن، وضعیت ژانرها را در آن بررسی کرد. تسلط بر آرشیو هر کانون کار بسیار دشواری است و این مقاله چنین ادعایی ندارد؛ اما تلاشی است در این راستا.

مطالعات شبه‌قاره، دوره ۱۷، شماره ۴۸، ۱۴۰۴، صص ۴۹-۶۴.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۰۶

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۲/۱۰/۰۷

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۱۰

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۱۰

استناد: پردل، محمدیاسر؛ اویسی کهخا، عبدالعلی؛ زرقانی، سید مهدی. (۱۴۰۴). کانون‌های ادبی هند در قرن دهم هجری قمری. مطالعات شبه‌قاره، ۱۷(۴۸)، ۴۹-۶۴.

DOI: [10.22111/jsr.2023.46756.2379](https://doi.org/10.22111/jsr.2023.46756.2379)

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

© پردل، محمدیاسر؛ اویسی کهخا، عبدالعلی؛ زرقانی، سید مهدی.

۱-۱- بیان مسئله و سؤالات پژوهش

مسئله مطرح در این تحقیق، شناسایی و معرفی کانون‌های ادبی هند در قرن دهم است. اگرچه در هر کانون ادبی، شاعران و نویسندگان صاحب‌نامی زندگی می‌کنند، سطح هر کانون و جایگاه آن در طول تاریخ ادبی بستگی به شهرت و اعتبار چهره‌هایی دارد که در آنجا اقامت، یا بدان‌جا رفت‌وآمد می‌کنند. مفهوم کانون ادبی وقتی معنای واقعی پیدا می‌کند که به متغیر جغرافیا نیز به‌اندازه تاریخ در مطالعات تاریخ ادبی، اصالت و اهمیت داده شود. هرچند در سنت تذکره‌نویسی، کمابیش به متغیر جغرافیا هم توجه شده است؛ مثلاً در لب‌الالباب (تألیف ۶۱۸)، مجالس‌النفایس (تألیف ۸۹۶ ق)، مذکر احباب (تألیف ۹۷۴)، هفت اقلیم (تألیف ۱۰۰۲)، خلاصه‌الاشعار (تألیف ۱۰۱۶) و عرفات‌العاشقین (تألیف ۱۰۲۲)، «کانون ادبی» به‌مثابه مفهومی که بر حاشیه آن بررسی‌های گفتمانی شکل بگیرد، مسئله جدیدی است. تاریخ‌ادبیات‌های نسل اول، نظیر آثار فروزانفر، همایی و نفیسی، یک گام از تذکره‌ها جلوتر آمده‌اند؛ اما هنوز تا شکل‌گیری مفهوم گفتمانی کانون ادبی، گام‌هایی فاصله است.

۱-۲- اهداف و ضرورت تحقیق

اهمیت شناخت کانون‌های ادبی هند از موضوعاتی است که می‌تواند هرچه بیشتر، دامنه ارتباطات ادبی و فرهنگی و تأثیرات زبان فارسی در سرزمین هند در قرن دهم ه.ق را مشخص کند. هدف این مقاله آن است که تا چهار کانون ادبی (احمدنگر، آگره، بیجاپور و گلکنده) از کانون‌های ادبی هند در قرن دهم را معرفی کرده و نقش ادیبان و دانشمندان ایرانی را در به‌وجودآوردن این کانون‌ها و چگونگی گسترش فرهنگ و زبان فارسی در این دوره، مشخص کند.

۱-۳- روش تفصیلی تحقیق

شیوه پژوهش در این تحقیق، روش توصیفی-تحلیلی، با استفاده از مطالعه تذکره‌ها و منابع تاریخ‌ادبیاتی بوده است.

۱-۴- پیشینه تحقیق

مهرین شوشتری (۱۳۵۲)، شهرهایی مثل بنگال، گجرات، دکن، دهلی و بیجاپور را به‌عنوان مراکز ادبی مهم، برجسته می‌کند. ذبیح‌الله صفا (۱۳۶۶) با داشتن گرایش خاصی به تاریخ سیاسی شهرها، پایتخت‌های گورکانیان، عادل‌شاهیان، قطب‌شاهیان، سلاطین بهمنی و نظام‌شاهیان را به‌عنوان مراکز ادبی مهم معرفی می‌کند. شبلی نعمانی (۱۳۶۸) به مرکز ادبی زیر نظر عبدالرحیم خان‌خانان توجه کرده و توفیق سبحانی (۱۳۷۷) فهرستی را تهیه کرده است از شهرهایی از هند به‌عنوان مراکز تعلیم و تربیت و محل تجمع هنرمندان. نادری سمیرمی (۱۳۸۸) به انجمن‌های ادبی هند در دوره تیموری می‌پردازد. سیدمهدی زرقانی (۱۳۹۸، ج ۳) کانون‌های ادبی هند را به سه بخش تقسیم‌بندی می‌کند که عبارت‌اند از دهلی و مناطق شمالی هند (آگره، برهانپور، گجرات، کشمیر و سند) که زیر نظر گورکانیان هند بودند، منطقه دکن و مناطق مهم آن (گلکنده، حیدرآباد، بیجاپور و احمدنگر) و نیز برهانپور و عظیم‌آباد. او به معرفی برخی شاعران و ژانرهای هر کانون ادبی به‌طور مختصر پرداخته است. برخی مورخان ادبی نیز بر یک شهر یا مرکز ادبی خاص تمرکز داشته‌اند؛ مثلاً حبیبی (۱۳۳۶) به شهر تته پرداخته و طیبی (۱۹۸۵)، کرمی (۱۳۷۳)، پریوش و رحیمی (۱۳۹۲)، نصیری جامی (۱۳۹۳) و بیدکی (۱۳۹۷)، از منظر خاص خود به شهر هرات به‌عنوان یک مرکز ادبی توجه کرده‌اند.

پس از این‌ها، کانون ادبی مفهوم واضح‌تری یافت و «شهر» از مکانی جغرافیایی به «مرکزی ادبی» تغییر یافت که نظم گفتمانی خاصی بر آن حکم‌فرما بود؛ از این‌رو کار مورخ ادبی، بررسی متغیرهای گوناگون سیاسی، تاریخی، اجتماعی، اقتصادی و عقیدتی متعددی بود که در شکل‌گیری آن کانون تأثیر داشت. بر این اساس، نقش مورخ ادبی عبارت است از شناسایی

«وضعیت گفتمانی شهر به مثابه کانون ادبی». فتوحی (۱۳۹۷)، زرقاتی (۱۳۹۸) و شفق (۱۳۹۹)، از این منظر به شهرهای هند نگریستند.

۲- کانون‌های ادبی

۲-۱- کانون ادبی احمدنگر

احمدنگر شهری است در ایالت بمبئی که به فرمان احمد نظام‌شاه بحری بنا شد. در منابع قدیمی، دو روایت دربارهٔ بناشدن این شهر مطرح شده و در هردو، بنای آن به احمد نظام‌شاه نسبت داده شده است (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۳۲۱؛ طباطبای، ۱۳۵۵: ۲۱۳). احمد، بنیان‌گذار سلسلهٔ نظام‌شاهیان، در ابتدا یکی از فرماندهان سلسلهٔ بهمنی بود که در سال ۸۹۶ ق، راهش را از آن‌ها جدا و در شهر جونار، اعلام استقلال کرد. اگرچه وی پس از بنای شهر احمدنگر و از سال ۹۰۰ ق، پایتخت خود را به این شهر منتقل کرد.

این کانون از دو جهت در مطالعات تاریخ ادبی اهمیت دارد: گرایش به تشیع و فارسی‌دوستی. نظام‌شاهیان شیعه بودند و این مذهب را در قلمروی تحت حاکمیت‌شان رسمیت دادند؛ از این رو احمدنگر مورد توجه ایرانیان شیعه‌مذهبی قرار گرفت که در آرزوی جاه و جلال و مکت و مال، میهن خویش را ترک کرده بودند. خود احمد نظام‌شاه «مردی ادب‌آموخته و شاعر بود که سپهری تخلص می‌کرد» (صفا، ۱۳۶۶: ۱۴۳). همهٔ این‌ها، احمدنگر را تبدیل به یکی از کانون‌های ادبی و محل تجمع و رفت‌وآمد شاعران کرد. همهٔ فارسی‌سرایان این کانون، ایرانی بودند و اکثرشان از کانون‌های ادبی مرکز و غرب ایران به این منطقه مهاجرت کرده بودند. کسانی مثل قاسم‌بیگ حالتی (بهادر، ۱۲۹۲: ۱۲۸؛ گوپاموی، ۱۳۳۶: ۱۸۳، ۲۴۷) و ملک محمد قمی (ف: ۱۰۲۴) (نهادندی، ۱۹۳۱، ج ۳: ۴۴۶؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۳۴۴)، از قزوین آمده بودند و شاه طاهر (ف: ۹۵۳) (رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۶۷؛ طباطبای، ۱۳۵۵: ۲۵۴-۲۵۶)، حیاتی کاشی (ف: نامعلوم)، از کاشان (کاشانی، ۱۳۸۴: ۴۹۸). کاشی مدتی از عمر خویش را برای کسب علم و دانش در قزوین سپری کرد. در این سال‌ها مهاجرت‌های متعددی از این کانون به هند صورت می‌گرفت. قزوین و کاشان دو شهر مهم سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این دوره بودند و قطعاً فضای حاکم بر آن‌ها در میل مهاجرت به سرزمین رؤیاهای هندوستان، بی‌تأثیر نبود. اکثر این ادیبان مهاجر، از طبقهٔ نخبگان جامعه بودند. شاه طاهر و فکری رازی (قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۳۱۴)، در درگاه و بارگاه شاه اسماعیل صفوی مقام و منصب داشتند (بدائونی، ۱۸۶۹، ج ۱: ۴۸۳؛ گوپاموی، ۱۳۳۶: ۴۳۷) و قاسم‌بیگ حالتی، جامعهٔ قزلباشان درگاه شاه‌طهماسب را بر تن داشت و در قزوین نیز مشهور بود (داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۵۶۵).

ملک محمد قمی و حیاتی کاشی، وابستگی و پیوستگی‌ای به دربار نداشتند؛ اما اولی از شعرا و سخنوران بنام روزگار خویش بود و دومی نیز در فن شاعری نامبردار. در این میان، محمدقاسم هندوشاه (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۶-۲۴)، به دلیل ترک ایران در نوجوانی، دوران شکوفایی و شهرت خویش را در سرزمین هند گذراند. شاه طاهر، متکلم، دانشمند و شاعر بود و به دلیل علم و تقوایش، محبوبیت زیادی یافت، تا حدی که معروف‌ترین امام سلسلهٔ نزاری شاخهٔ محمدشاهی شد. فکری رازی، هم در علم «موسیقی مهارت داشت و هم از شاعران معروف روزگار خود به شمار می‌رفت. مولانا حیاتی در اوایل جوانی فن شعر را به خوبی آموخت و در نظم اشعار دلپسند، سرآمد هم‌عصرانش بود» (هروی، ۱۹۷۹: ۳۱۴؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۱۹۴). ملک محمد قمی از مشاهیر و سرآمدان شعرای هم‌عصر خود بود و شخصیتی شناخته‌شده به حساب می‌آمد. «قاسم‌بیگ حالتی صاحب دیوانی بود مشتمل بر ده‌هزار بیت که همه را هنگام اقامت در ایران سروده بود» (داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۵۶۵). در میان این چهره‌ها، تنها هندوشاه استرآبادی است که به دلیل مهاجرت زودهنگام، دورهٔ رشد و کسب کمالات علمی را در هند گذراند.

وقتی مهاجران وارد کانون ادبی احمدنگر می‌شدند، به مقام و منزلتی درخور دست می‌یافتند. «شاه طاهر، منصب مهم وکالت را برعهده گرفت و همهٔ امورات درباری، تحت نظارت او انجام می‌پذیرفت. همچنین تحت‌تأثیر نظرات او بود که نظام‌شاه، مذهب شیعه را در احمدنگر مذهب رسمی اعلام کرد» (رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۳۶۷؛ گویاموی، ۱۳۳۶: ۴۳۷). ملک محمد قمی مورد توجه درباریان به‌ویژه «مرتضی نظام‌شاه و صلابت خان قرار گرفت و از آن‌ها هدایا و صله‌های بسیار دریافت نمود. او پس از اینکه میرزا عبدالرحیم خان‌خانان، احمدنگر را فتح کرد، ملازم و مداح او شد» (بدائونی، ۱۸۶۹، ج ۳: ۴۴۶). هندوشاه استرآبادی نیز به‌اعتبار فضل و دانشش مورد توجه نظام‌شاه قرار گرفت و ابتدا به‌عنوان محافظ او انتخاب شد و سپس به مقام ریاست نگهبانان پادشاهی منصوب شد. اطلاعات ما دربارهٔ جایگاه، مقام و منزلت قاسم‌بیگ حالتی و فکری رازی در کانون ادبی احمدنگر، محدود است؛ اما آنچه مشخص است، این دو از سوی دربار، صلات و هدایای گران‌بها دریافت می‌کردند.

کارنامهٔ نوشتاری این گروه نشان می‌دهد که در چند حوزهٔ ژانری قلم می‌زده‌اند. شاه طاهر در حوزهٔ منشآت و رساله‌های عرفانی، آثاری از خود برجای گذاشت و در اشعارش عمدتاً به قصیده‌های ستایشی گرایش داشت. در چهرهٔ ادبی قاسم‌بیگ نیز بیشتر قصیده‌سرایی دیده می‌شود که ستایش را محور اصلی کار خود قرار داده بود. ملک قمی، نورس‌نامه را سرود که تقلیدی از مخزن‌الاسرار است و در حوزهٔ ساقی‌نامه نیز آثاری از او برجای مانده است. حیاتی کاشی نیز با سرودن دیوانی مشتمل بر دوهزار بیت در قالب‌های مختلف، از قصیده و غزل گرفته تا رباعی و ترکیب‌بند، طبع‌آزمایی کرده است. نکتهٔ قابل توجه دربارهٔ این شاعر، سرودن اشعاری به گویش کاشانی است که اقدامی کم‌نظیر به شمار می‌رود. هندوشاه استرآبادی نیز دستی در شعر داشت؛ اما شهرت او بیشتر به‌واسطهٔ کتاب تاریخ فرشته (پایان تألیف: ۱۰۱۸ ق) است. بر این اساس، قصیده‌های ستایشی، منشآت، رساله‌های عرفانی و ادبی، غزل، رباعی، ساقی‌نامه و تاریخ، زمینه‌های اصلی فعالیت‌های ژانری شاعران و نویسندگان این کانون را تشکیل می‌دهند.

۲-۲- کانون ادبی بیجاپور

باوجود تاریخ کهن بیجاپور، این شهر تا پیش از آنکه یوسف عادل‌شاه (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۵۰؛ زبیری، ۱۳۱۴: ۷) آن را پایتخت خود قرار دهد (حدود ۹۰۰ ق)، شهرت ادبی چندانی نداشت. یوسف با تأسیس نهادها و بناهای ادبی و مذهبی، این شهر را از گمنامی به شهرت رساند. گذراندن دورهٔ نوجوانی در ساوه، ایرانی‌گرایی و علاقهٔ او به مذهب تشیع (همان: ۱۵)، سبب شد که ایرانیان مهاجر، دربار او را مأمنی برای خود ببندند و پس از اینکه او مذهب رسمی قلمروی حکومتش را شیعه اعلام کرد، استقبال ایرانیان از دربار او دوچندان شد. از دیگر دلایل گرایش هنرمندان به دربار وی، می‌توان به عدل و انصاف او و توجه ویژه‌اش به هنرها اشاره کرد. او «نستعلیق را خوب نوشتی و در علم عروض و قافیه، وقوف تمام داشتی و در علم موسیقی سرآمد روزگار بود و طنبور و عود نیکو نواختی و اهل فن را اعزاز و اکرام فرمودی و همواره در مجلس او شعر قدما خوانده و گاهی خود نیز شعر گفتی» (همان: ۴۳).

اتفاقی نیست که اوج مهاجرت شاعران ایران به بیجاپور، در زمان حکومت عادل‌شاه و نیز علی‌شاه (حک: ۹۶۵-۹۸۸ ق) بود که شیعه‌گرایی، ادب‌دوستی و عدالت‌خواهی را از نیای خویش به میراث برده بود (زبیری، ۱۳۱۴: ۷۸-۷۹). علی‌شاه تربیت‌شدهٔ ادیبان عالی‌مقام ایرانی، عنایت‌الله شیرازی و شاه فتح‌الله شیرازی بود و «با مسائل اکثر علوم آشنایی داشت. روشن‌نهاد و صاحب‌مشرب و صوفی‌منش بود و خط نسخ و ثلث و رقاع خوب می‌نوشت. پادشاهی بود خوش‌طبع و صاحب‌نظر» (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۱۳۸). بدین ترتیب، بیجاپور به یکی از مهم‌ترین کانون‌های ادبی و ملجأ هنرمندان ایرانی تبدیل شد.

ادیبان بسیاری از شیراز، مشهد، قزوین، کاشان و آمل به این کانون مهاجرت کرده‌اند. در میان آن‌ها چهره‌های سرشناسی مثل ظهوری ترشیزی (۱۰۲۵ ه.ق) (نهایندی، ۱۹۳۱: ۳۹۳-۳۹۸؛ سرخوش، ۱۹۵۱: ۱۲۴) نیز حضور دارند. می‌توان حدس زد که وجهه ادبی این کانون در نظر مهاجران ایرانی محترم و محتشم بوده است. احمد فانی شیرازی (بهوپالی، ۱۲۹۵: ۳۰۷؛ زرقانی، ۱۳۹۸، ج ۳: ۲۲۲)، شاه فتح‌الله شیرازی (آفتاب، ۱۳۶۴: ۱۴۱) و زکی اردستانی (قزوینی، ۱۳۴۰: ۵۸۱)، از حکما و اکابر و فضایی شیراز بودند و در ایران پیوستگی و وابستگی‌ای با دستگاه قدرت داشتند. ظهوری ترشیزی نیز که به مقام ملک‌الشعرایی رسید، در ایران با اصحاب قدرت نشست و برخاست داشت. ذهنی کاشی (رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۱۰۴۲؛ صبا، ۱۳۴۳: ۲۲۳) در شمار شاعران نامی و برجسته بود و از چهره‌های شاخص ادبی ایران به شمار می‌رفت. رضای مشهدی (آرزو، ۱۳۸۳، ج ۱: ۴۵۳؛ ج ۲: ۵۱۶) و رفیقی آملی (بهوپالی، ۱۲۹۵: ۱۸۳) -که تذکره‌ها درباره این دو اطلاعات قابل‌توجهی به‌دست نمی‌دهند- در ایام جوانی ترک وطن کرده و به هند رفته بودند و معلوم نیست که در ایران جزو طبقه نخبگان و فرهیختگان نبوده باشند.

این گروه از شاعران مهاجر نیز به محض ورود به دربار، جایگاه‌های رفیع اجتماعی، علمی و ادبی را از آن خود کردند؛ بنابراین، تعجبی نیست اگر شنیده شود که ظهوری ترشیزی و ملک قمی از نزدیکان ابراهیم عادل‌شاه بوده و از او صلات و جوایز فراوانی دریافت می‌کردند. همچنین شاه فتح‌الله که به سفارش احمد فانی شیرازی و به دعوت شخص علی عادل‌شاه به بیجاپور آمده بود، از بدو ورود بر منصب و کالت تکیه زد و صاحب اختیارات مهم عادل‌شاهی شد. او پس از مرگ علی عادل‌شاه نیز به دعوت اکبرشاه به دربار وی رفت و در آنجا نیز به صدارت کل سرزمین هند منسوب شد. احمد فانی شیرازی نیز بسیار مورد احترام علی عادل‌شاه بود و پس از مرگ او به خدمت مرتضی نظام‌شاه رسید و تا مرتبه یکی از ناظران مملکت او ارتقای مقام یافت. او پس از درگذشت مرتضی نظام‌شاه به خدمت خان‌خانان رسید و آنجا نیز شخصی محترم و معزز بود. همچنین رفیقی آملی، مادام که در کانون بیجاپور بود، از الطاف حاکمان بهره‌مند شد و پس از آن در شمار ملازمان اکبرشاه درآمد. زکی اردستانی و رضای مشهدی از شاعران دربار علی‌شاه بودند. نورس قزوینی در بیجاپور ملازم شاه‌نوازخان، از وزیران مورد اعتماد عادل‌شاه، بود. منابع تذکره‌ای درباره ذهنی کاشی اطلاعات چندانی به‌دست نمی‌دهند. تنها این قدر معلوم است که وی جزو مداحان عادل‌شاه بوده است.

زمینه فعالیت ادبی این شاعران مهاجر متنوع بود. بیشترین علاقه ظهوری ترشیزی به دو قالب قصیده و غزل است؛ هرچند به مثنوی نیز گرایشی داشت. او همچنین سه دیباجه به نثر نوشته که چشم‌انداز علاقه او به نثر را مشخص می‌کند. دیباجه نورس، مقدمه‌ای است بر رساله‌ای که ابراهیم ثانی عادل‌شاه (۹۸۷-۱۰۳۵ ق) درباره موسیقی هندی نوشته است. دیباجه دیگر، گلزار ابراهیم است که ظهوری آن را با همکاری ملک قمی در ستایش ابراهیم عادل‌شاه نوشته است: «نه‌هزار بیت را در مدح ابراهیم عادل‌شاه، پادشاه بیجاپور، گفته و به نام گلزار ابراهیمی مدون ساختند و نود هزار لاری که چهل هزار رویه بود، به رسم صلّه، جایزه گرفتند. خوان خلیل که آن هم با همکاری ملک قمی در ستایش ابراهیم عادل‌شاه نوشته شده است» (نهایندی، ۱۹۳۱، ج ۳: ۳۹۳-۳۹۸؛ سرخوش، ۱۹۵۱: ۱۲۴). شاه فتح‌الله که در علوم متعددی از حکمت و نجوم گرفته تا رمل و هندسه و علم حدیث و تفسیر و کلام مهارت داشت، در سرودن، بیشتر به غزل گرایش داشت. مهارت رفیقی آملی نیز در دو ژانر معما و تاریخ بود. زکی اردستانی را بیشتر به‌عنوان قصیده‌پرداز می‌شناسند و فانی شیرازی در ژانر رساله ادبی، آثار متعددی تألیف کرده است. در این میان، نورس قزوینی به تازه‌گویی شهرت داشت و ظهوری ترشیزی به سبک قدما می‌سرود.

۲-۳- کانون ادبی گلکنده

گلکنده از شهرهای منطقه تلنگ یا تلنگانه بود. سلطان قلی قطب‌شاه در اوایل جوانی از ایران به این منطقه وارد شد (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۵۱۴؛ قادرخان، ۱۳۰۶: ۴) و با عنایت به شایستگی‌هایش در امور نظامی و سپاهی‌گری، «در عهد

سلطان محمود بهمنی به امارت رسید و خطاب قطب‌الملکی یافت. چون پادشاهی سلطان محمود بهمنی زیاده از حد ضعف پیدا کرد، او نیز در سنه ۹۱۵ ق یا ۹۱۸ ق متصدی امر سلطنت شد (همان). پس از اینکه به تمامی این منطقه استیلا یافت، قلعه گلکنده را مرکز حکومت خود قرار داد. «به‌خلاف عادل‌شاه و عمادشاه و بریدشاه، به‌طریق پادشاهان ولایت، پنج نوبت نواخت» (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۵۱۶). اما بعد از آنکه «خبر جلوس شاه‌اسماعیل صفوی بر تخت ممالک ایران شایع و منتشر گردید و بنابر آنکه او را مرشدزاده خود می‌دانست، در خطبه نام آن حضرت را مقدم بر اسم خود مذکور گردانید و نام اصحاب ثلاثه را به تدریج و مرور از خطبه ساقط ساخت و نام ائمه معصومین در خطبه مذکور گردانید» (همان). باتوجه‌به اینکه سلطان قلی به‌عنوان اولین پادشاه قطب‌شاهیان، ارادت خود را به مذهب شیعه اثنی‌عشری بر همگان نشان داد، فرزندان او، یعنی سلسله قطب‌شاهی، پیرو این مذهب شدند.

کانون ادبی گلکنده از چندین جهت برای مهاجرت ادیبان و دانشمندان ایرانی اهمیت داشت. نخست اینکه مؤسس سلسله قطب‌شاهی یک ایرانی‌الاصل بود و در حکومت خود، ترویج مذهب شیعه را جزئی از سیاست‌هایش قرار داد و بدین‌ترتیب اشتراک مذهبی بین ایرانیان مهاجر و مردم آن منطقه شکل گرفت. دیگر اینکه اکثر شاهان قطب‌شاهی به علم و ادب و دانش توجه و علاقه ویژه‌ای داشتند و در دوران سلطنت خود، چهره‌های علمی و ادبی برجسته‌ای به شمار می‌رفتند. خود سلطان قلی «در علم حساب ماهر بود و خط سیاق خوب می‌نوشت» (همان: ۵۱۵). در عهد محمدقلی قطب‌شاه (حک: ۹۸۹-۱۰۲۰) «شاهد بزرگ‌ترین توسعه در فرهنگ، شعر و ادب و هنر هستیم و دربار وی مملو از دانشمندان و شاعران برجسته بوده است» (قادر، ۱۳۸۷: ۳۵). در نتیجه اقدامات قطب‌شاهیان، بسیاری از شاعران، نویسندگان و دانشمندان از کانون‌های مهم ادبی ایران مانند اصفهان، شیراز، کاشان و خراسان، به این منطقه وارد شدند و گلکنده به یکی از کانون‌های ادبی و محل تجمع شخصیت‌های برجسته علمی ایرانی تبدیل شد. میر محمد مؤمن (ف: ۱۰۳۴) (صبا، ۱۳۴۳: ۷۷۹؛ قادرخان، ۱۳۰۶: ۲۷) از استرآباد، تقی شاهمیر (ف: ۹۹۰) (صبا، ۱۳۴۳: ۱۵۵) و حزن‌ی اصفهانی (علامی، ۱۳۷۲، ج ۱: ۳۰۳؛ گویاموی، ۱۳۳۶: ۱۸۲) از اصفهان، و صلی خوانساری (ف: ۹۷۷)، (بدائونی، ۱۸۶۹، ج ۳: ۳۸۴؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۵۲۰)، صفی شیرازی (ف: ۹۷۴)، (ملکاپوری، ۱۳۲۹: ۶۷۰-۶۷۱؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۲: ۲۴۸)، حاجی ابرقوهی (سام میرزا، ۱۳۵۴: ۱۸۷؛ پارساپور و کرمی، ۱۳۹۵: ۱۲۴) و خواجگی شیرازی (خواجگی شیرازی، ۱۳۷۵: ۴۲؛ نفیسی، ۱۳۴۴، ج ۱: ۴۶۸) از شیراز و رونقی مشهدی (ف: ۹۷۹) (گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۱: ۴۸۷؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۶۰) از مشهد، ادیبانی بودند که از ایران به این کانون آمدند. این ادیبان، قبل از مهاجرت، علاوه‌بر اینکه جزو چهره‌های شناخته‌شده جامعه ادبی ایران بودند، ارتباط مستقیم با دربار و نهادهای قدرت سیاسی نیز داشتند. میر محمد مؤمن، جزو علما و دانشمندان دوره صفوی بود و به دربار نیز رفت‌وآمد داشت. باتوجه‌به اینکه «آبا و اجداد او نزد سلاطین ایران معزز و مکرم بودند، خود نیز در عهد شاه‌طهماسب، معلم شاهزاده سلطان حیدر میرزا بود و قریب بیست‌وپنج سال»، سمت وکیل‌السلطنه را برعهده داشت (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۵۳۱). حزن‌ی اصفهانی، هرچند در زمان حضور خود در ایران به درباری منسوب نبود، از دانشمندان روزگار خود بوده و در شعر و شاعری مهارتی تمام داشت. و صلی خوانساری، علاوه‌بر اینکه جزو نوابغ علمی زمان خود بود، با اصحاب قدرت نیز رابطه نزدیک داشت. صرفی ساوجی، صفی شیرازی و خواجگی شیرازی، هر سه از یک کانون ادبی بودند. صرفی و صفی با نهادهای قدرت سیاسی ارتباطی نداشتند؛ اما از چهره‌های شناخته‌شده ادبی ایران محسوب می‌شدند. برخلاف این دو، خواجگی شیرازی با نهادهای قدرت سیاسی ارتباط نزدیکی داشت. حاجی ابرقوهی علاوه‌بر اینکه در جامعه ادبی به‌عنوان یک شاعر نامدار محسوب می‌شد، ارتباط بسیار نزدیکی با دربار داشت و یکی از شاعران درباری و از ستایشگران شاه‌طهماسب بود. رونقی مشهدی و تقی شاهمیر اصفهانی در ابتدای جوانی به هند رفتند و اوج شکوفایی و پیشرفت آن‌ها در آن سرزمین بود.

این گروه از نخبگان و ادیبان مهاجر نیز به محض ورود به کانون ادبی گلکنده، هرکدام براساس استعداد و توانایی‌های علمی و سیاسی خود، جایگاه و منزلتی درخور یافتند. میر محمد مؤمن استرآبادی در بدو ورود خود، از ملازمان ابراهیم قطب‌شاه قرار گرفت و تا زمان فوت وی در مرتبه‌ای عالی قرار داشت. پس از فوت ابراهیم قطب‌شاه، فرزندش محمدقلی قطب‌شاه، جانشین او شد و میر محمد توانست در دربار او به منصب پیشوایی (پیشوا، نایب پادشاه و مشاور و رهبر سلطنت بوده و تمامی امور سلطنتی، اعم از دینی و دنیوی، توسط او انجام می‌گرفت) (قادری، ۱۳۸۷: ۱۰۹) برسد. به گفته هم‌عصران میر محمد مؤمن، وی «از نظر فضایل انسانی، جایگاه علمی و نفوذ سیاسی، برجسته‌ترین شخصیت عهد قطب‌شاهیان است» (همان: ۳۸). تقی شاهمیر اصفهانی در زمان ابراهیم قطب‌شاه (۹۵۷-۹۸۹ ق)، سومین پادشاه سلسله قطب‌شاهی، وارد گلکنده شد و باتوجه به توانایی‌ها و استعدادی که داشت، به مدت بیش از بیست سال صدارت آن دربار را برعهده گرفت و مصاحب ابراهیم پادشاه بود. پس از فوت ابراهیم پادشاه، فرزندش محمدقلی قطب‌شاه که به پادشاهی رسید، «دختر شاهمیر را به عقد نکاح خود درآورد» (استرآبادی، ۱۳۹۳، ج ۳: ۵۲۷). حزنی اصفهانی، در زمان محمدقلی قطب‌شاه (۹۸۹-۱۰۲۰ ق) به گلکنده رسید و پس از آشنایی با دربار، به واسطه ذوق و طبع شعری که داشت، از ملازمان و نزدیکان شاه شد. صرفی ساوجی و صفی شیرازی هردو در زمان سلطنت ابراهیم قطب‌شاه (حک: ۹۵۷-۹۸۹ ق) به گلکنده وارد شدند. صرفی ساوجی، یکی از شاعران مطرح درباری و صفی شیرازی در مرتبه‌ای بالاتر از صرفی، از خاصان پادشاه و منشی دربار شد. حاجی ابرقوهی نیز در زمان ابراهیم قطب‌شاه وارد دکن شد و به مدت شانزده سال در خدمت او بود. وی پس از مرگ ابراهیم قطب‌شاه، جزو شاعران درباری محمدقلی قطب‌شاه قرار گرفت. خواجه‌گی شیرازی به کانون‌های ادبی قطب‌شاهیان، نظام‌شاهیان و آگره رفت و در هرسه کانون، جایگاه و منزلتی درخور یافت. درباره جایگاه رونقی مشهدی و وصلی خوانساری، این مشخص است که آنان وارد دربار قطب‌شاهیان شده بودند.

این شاعران و ادیبان در موضوع‌های مختلفی طبع‌آزمایی کردند. میر محمد مؤمن که بر باورهای شیعی تأکید داشت، دیوانی دارد که بیشتر دربرگیرنده قصیده و غزل است. همچنین او «رساله‌ای فارسی درباره اصطلاحات مربوط به مقادیر و واحدهای پیمایشی با عنوان میزان المقادیر یا رساله مقادیره، کتاب یا رساله‌ای دیگر با عنوان کثیرالمیامین به عربی» (قادری، ۱۳۸۷: ۳۹) به نام خود دارد.

تقی شاهمیر بیشتر سرگرم مناصب حکومتی و درباری بود؛ اما در سرودن شعر به طرز وقوع گرایش داشت. سروده‌های «حزنی اصفهانی نیز به وقوع‌گویی نزدیک» است (داغستانی، ۱۳۸۴، ج ۱: ۵۷۵-۵۷). درباره فعالیت‌های ادبی وصلی خوانساری و صفی شیرازی اطلاعات زیادی دستیاب نشده است. صرفی ساوجی در سرودن شعر به قصیده و غزل و در آثار نثری، به تاریخ علاقه‌مند بوده است. حاجی ابرقوهی نیز در قصیده و غزل و مثنوی طبع‌آزمایی کرده است. خواجه‌گی شیرازی نیز در شعر به قالب غزل و در نثر به رساله عرفانی علاقه داشت.

۲-۴- کانون ادبی آگره

آگره از شهرهای بسیار کهن هند است که از لحاظ جغرافیایی، «کنار رود جمنا از شعب رود گنگ» (گورکانی، ۱۳۵۹: ۳؛ رازی، ۱۳۷۸، ج ۱: ۱۴۰) قرار دارد. در آغاز، لودیان که سلسله‌ای از حکمرانان دهلی در هند بودند، به این شهر توجه داشتند و آن در زمان اکبرشاه (سومین پادشاه دوره گورکانیان مغول) به اوج شهرت رسید. اکبرشاه از همان ابتدای نوجوانی «دارای ذوق سرشار و قدردان سخن بوده است» (نعمانی، ۱۳۶۸، ج ۳: ۴). در اثر «عشق و علاقه او به فرهنگ و تمدن ایرانی، دربارش کاملاً رنگ ایرانی به خود گرفت» (آفتاب، ۱۳۶۴: ۱۱۳). او به «تقلید سلاطین ایران، منصب ملک‌الشعرایی در دربار خود برقرار ساخت و غزالی مشهدی را به این مقام منصوب کرد» (حکمت، ۱۳۳۷: ۸۹). از طرفی، محدودیت‌ها و تعصبات مذهبی که در دربار سایر شاهان وجود داشت، در دربار او نبود و شاعران از آزادی عقاید و مذهبی بیشتری برخوردار بودند. توجه اکبرشاه به

شاعران و ادیبان ایرانی تا حدی بود که اکثر چهره‌هایی که به دربار او می‌رسیدند، منصب‌های درباری و صله‌های فراوان می‌گرفتند. برخی دیگر نیز که به دلایلی توانایی مهاجرت به دربار وی را نداشتند، اشعار خود را توسط سفیرانی به دربار می‌فرستادند و صله‌هایی دریافت می‌کردند. همین ویژگی‌ها باعث شد که تعداد فراوانی از شاعران ایرانی از کانون‌های مختلف ایران به دربار وی روی آورند. دربار اکبرشاه از لحاظ تردد ادیبان و شاعران ایرانی، پررفت‌وآمدترین دربارهای قرن دهم هند بود.

از میان تعداد بسیار زیاد مهاجران به دربار اکبرشاه، تنها به معرفی مختصر ده چهره پرداخته می‌شود که شناخته‌شده‌تر هستند. عرفی شیرازی (۹۹۹-۹۶۳ ق) (نهایندی، ۱۹۳۱، ج ۳: ۲۹۳؛ قزوینی، ۱۳۴۰: ۲۱۵) از کانون ادبی شیراز، فکری مشهدی (ف: ۹۷۳ ق) (قاطعی هروی، ۱۹۷۹: ۲۵۹؛ علامی، ۱۸۶۹: ج ۱: ۳۱۷)، غزالی (ف: ۹۸۰ ق) (گلچین معانی، ۱۳۴۷: ۲۳۰-۵۴۹؛ بدائونی، ۱۸۶۹، ج ۳: ۱۷۰) و ثنایی مشهدی (خوشگو، ۱۳۸۱: ۱۲۹؛ گویاموی، ۱۳۳۶: ۱۳۳) از کانون ادبی خراسان، قدسی گیلانی (صبا، ۱۳۴۳: ۶۵۳؛ گلچین معانی، ۱۳۶۹، ج ۲: ۱۰۹۵) از کانون ادبی گیلان، اسد قزوینی (قزوینی، ۱۳۴۰: ۷۴۸-۷۵۹) و جعفر قزوینی (گلچین معانی، ۱۳۴۷: ۸؛ قزوینی، ۱۳۴۰: ۱۵۸-۱۶۰) از کانون ادبی قزوین، پیروی ساوجی (علامی، ۱۸۶۹، ج ۱: ۳۱۷-۳۱۶؛ بدائونی، ۱۸۶۹، ج ۳: ۱۹۵) از ساوه و حیدر معمایی و سنجر کاشی (کاشی، ۱۳۸۷: ۷۱؛ نهایندی، ۱۹۳۱، ج ۳: ۷۳۲) که با هم نسبت پدر و فرزندی داشتند، از کاشان به دربار اکبرشاه پیوستند.

این گروه از ادیبان مهاجر نیز جزو طبقه نخبگان و برتر جامعه بودند. عرفی شیرازی (تولد در ۹۶۳ ق در شیراز) در پزشکی، منطق و حکمت سرآمد هم‌عصران خود بود. غزالی مشهدی (۹۳۰-۹۹۵ ق) از پایگاه عظیم اجتماعی و ادبی برخوردار بود و مدتی در دربار شاه‌طهماسب صفوی به خدمت مشغول بود و از شاعران طراز اول آن دربار به حساب می‌آمد. همچنین فکری مشهدی (ف: ۹۷۳ ق) جزو جامعه نخبگان و شاعران زمان خود بود. ثنایی مشهدی (ف: ۹۸۳ ق) از مقربان سلطان ابراهیم میرزا بود. قدسی گیلانی در حکمت و فلسفه تحصیل کرد؛ اما گرایش به اصحاب قدرت نداشت. پدر و اجداد اسد قزوینی از خاندان‌های بزرگ و درباری قزوین بودند و خود نیز از همان جوانی با دربار ارتباط نزدیک داشت و به‌عنوان منشی در خدمت وزیر خراسان خدمت می‌کرد و در علم و دانش و شاعری از سرآمدان عصر خود شد. پدر جعفر قزوینی (ف: ۱۰۲۱ ق) نیز در زمان شاه‌طهماسب وزارت کاشان را برعهده داشت و خود او شاعری صاحب‌نام بود. پیروی ساوجی، با نهادهای قدرت ارتباطی نداشت؛ اما جزو شاعران و نقاشان سرشناس زمان خود بود. حیدر معمایی از سادات سرشناس کاشان بود و به‌واسطه سرودن اشعاری دلکش و طرح معماهایی جدید مشهور شده بود. سنجر کاشانی، فرزند میر حیدر معمایی، از شاعران مطرح زمان خود به شمار می‌رفت.

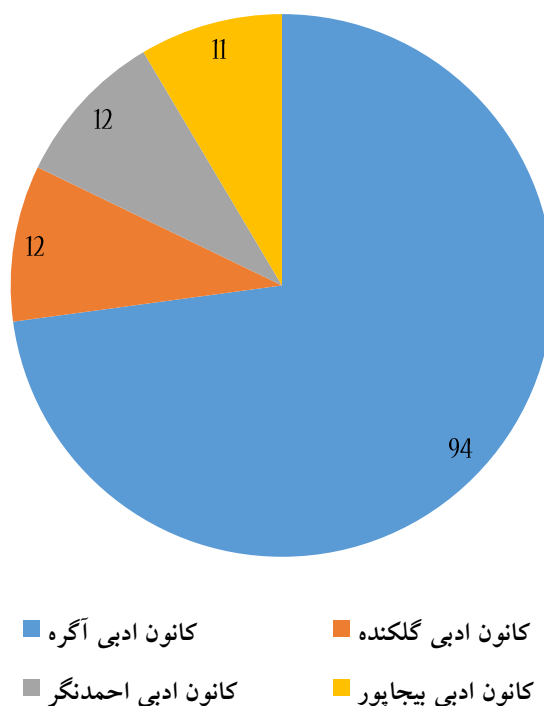
چهره‌هایی با چنین سوابقی وقتی به دربار اکبرشاه در آگره وارد شدند، به مقامات عالی رسیدند. عرفی شیرازی، نخست در دستگاه ادبی میر فتح‌الله شیرازی جایگاهی رفیع یافت و پس از مرگ او (۹۹۷ ق) به دربار عبدالرحیم خان‌خانان رفت و تا آخر عمر در خدمت وی به‌سر برد. فکری مشهدی پس از ورود به کانون ادبی آگره، در شمار شاعران دربار اکبرشاه قرار گرفت و تا آخر زندگانی‌اش همانجا به‌سر برد. غزالی مشهدی، ملک‌الشعرا دربار اکبرشاه شد. ثنایی مشهدی نیز بسیار مورد توجه و احترام اکبرشاه قرار داشت. از زندگی و احوال قدسی گیلانی در هند اطلاعات زیادی در دست نیست؛ اما معلوم است که او نیز در دربار اکبرشاه محترم و معزز زیسته است. اسدی قزوینی ابتدا ملازم اکبرشاه شد و پس از مرگ او به دربار جهانگیرشاه رفت و آنجا نیز از سرآمدان روزگار بود. جعفر قزوینی در دربار اکبرشاه به مشاغل سپاهی و دیوانی مشغول شد و لقب آصف‌خانی را از او گرفت. وی پس از مرگ اکبر نیز به دربار جهانگیرشاه رفت و آنجا نیز از مقربان دربار بود. برخی «بر آن‌اند که کمتر کسی از ایرانیان به این مرتبه رسیده است» (گلچین معانی، ۱۳۴۷: ۲۶). پیروی ساوجی جزو شاعران درباری اکبرشاه

بود و تا آخر عمر نیز به دربار رفت‌وآمد داشت. حیدر معمایی تا پایان عمر از حمایت خاص اکبرشاه برخوردار بود و سنجر کاشانی نیز مقرری ماهانه از دربار دریافت می‌کرد.

زمینه اصلی یا بخشی از فعالیت‌های اصلی شاعران این کانون، غزل‌سرایی و در مرتبه بعدی، قصیده‌سرایی است. حتی فکری مشهدی که تشخیص به رباعی‌سرایی است، نتوانسته به غزل و قصیده بی‌اعتنایی کند. مثنوی‌سرایی و در مرتبه بعدی، تألیف رساله، دو زمینه دیگر فعالیت هنری شاعرانی مثل عرفی شیرازی، غزالی مشهدی و جعفر قزوینی است. تنوع و مهارت ادبی شاعران و نویسندگان این کانون بسیار بیشتر از دیگر کانون‌هاست. دو زمینه اصلی شعر عرفی را نیز قصیده و غزل تشکیل می‌دهند؛ اما او رساله‌ای هم نوشته است. غزالی مشهدی، جعفر قزوینی و سنجر کاشی به مثنوی علاقه ویژه‌ای داشته‌اند و حیدر معمایی به تاریخ و معما.

۳- بررسی مقایسه‌ای

مهاجرت در قرن دهم یکی از پدیده‌های اصلی مرتبط با گفتمان ادبی است. تغییر شرایط سیاسی-عقیدتی ایران و جاذبه‌های فرهنگی، اقتصادی و گردشگری هندوستان، شاعران زیادی را از ایران به شبه‌قاره کشاند؛ اما آن‌ها با ورود به سرزمین هند، سیاست‌های اقامتی متفاوتی را در پیش گرفتند و همین وضعیت بر حضور و غیبت آن‌ها در کانون‌های ادبی شبه‌قاره تأثیر گذاشت. گروهی از آن‌ها سیر در کانون‌های ادبی متعدد را اساس قرار دادند؛ برای نمونه ملک محمد قمی به‌ترتیب در کانون‌های ادبی احمدنگر، آگره و بیجاپور اقامت گزید و هندوشاه استرآبادی در کانون ادبی احمدنگر و بیجاپور مقیم شد. شاه طاهر ابتدا به بیجاپور و سپس به احمدنگر رفت و خواجه‌گی شیرازی به گلکنده، احمدنگر و آگره. ظهوری ترشیزی و فانی شیرازی به‌ترتیب در بیجاپور، احمدنگر و آگره اقامت گزیدند و فتح‌الله شیرازی و رفیقی آملی ابتدا به بیجاپور و سپس به آگره رفتند. کانون ادبی آگره به‌دلیل عوامل بسیاری، از دیگر کانون‌ها مهم‌تر شد. نبود سختگیری‌های مذهبی از سوی اکبرشاه و شعردوستی و ادب‌دوستی او و همچنین حضور چهره‌های سیاسی-ادبی ایرانی مانند محمد مؤمن، غزالی مشهدی، ابوالفتح گیلانی و... -که به مقامات عالی درباری رسیدند- ازجمله این عوامل است. تسلط کامل اکبرشاه بر اوضاع سیاسی و فرهنگی، آگره را حتی از دربار صفوی در همان ایام پررونق‌تر کرده بود. این کانون با فاصله زیاد از دیگر کانون‌ها، پذیرای بیشترین تعداد مهاجران ایرانی بود. در مرتبه بعدی با اختلاف بسیار، احمدنگر و گلکنده و سپس بیجاپور قرار می‌گیرند. نمودار زیر این وضعیت را به تصویر می‌کشد.

شکل ۱- بسامد ورود شاعران ایران به کانون های شبه‌قاره در قرن دهم

از جانب شاهان به اکثر این اشخاص بر پایه میزان شهرت و درجه علمی آن‌ها القابی مانند ملک‌الشعرا (غزالی، ظهوری)، عضدالملک و عضدالدوله (شاه فتح‌الله)، صدر جهان (هاشمی اصفهانی)، پیشرو خان (اسدیگ قزوینی) و آصف خان (جعفر قزوینی) اعطا شد. اکثر آن‌ها هنگام ورود به هر کانون، مدایحی در وصف شاهان می‌سرودند. برخی نیز کتاب‌هایی متناسب با منویات حاکمان و به نام آن‌ها تألیف می‌کردند. خواجگی شیرازی، نظامیه و التحقیقات را به نام مرتضی نظام‌شاه نوشت. ملک محمد قمی و ظهوری ترشیزی، با هم، گلزار ابراهیم و خوان خلیل را در ستایش ابراهیم عادل‌شاه تألیف کردند. ترشیزی همچنین ساقی‌نامه‌ای به نام برهان نظام‌شاه سرود. هندوشاه استرآبادی کتاب تاریخ خود را به نام ابراهیم عادل‌شاه دوم، گلشن ابراهیمی نامید.

پادشاهان و پایه‌گذاران سه کانون ادبی احمدنگر، بیجاپور و گلکنده، ایرانی‌تبار بودند و از جهاتی ارتباط تنگاتنگی با دربار صفوی داشتند. همین امر سبب شد به تقلید از شاهان صفوی، در ترویج مذهب شیعه تلاش بسیاری کنند. سلطان قلی قطب‌شاه هرچند که در ابتدا به مذهب تسنن گرایش داشت؛ بعد از به حکومت رسیدن شاه‌اسماعیل صفوی در ایران، به تبعیت از او، نام صحابه را از خطبه‌هایش حذف و نام ائمه را وارد کرد. نظام‌شاه با راهنمایی‌های شاه طاهر، شیعه را مذهب رسمی قلمروی خود اعلام کرد. یوسف عادل‌شاه با بنای مسجد عظیمی در شهر بیجاپور، مذهب شیعه را در هندوستان رواج داد. علی عادل‌شاه، اولین عاشوراخانه را ساخت. اکبرشاه که از مادری ایرانی بود، تمایل بسیاری به فرهنگ و تمدن ایرانی داشت. در هرکدام از این کانون‌های ادبی، شاعران و ادیبان ایرانی آثار باارزشی تألیف کردند. در کانون ادبی احمدنگر، ملک محمد قمی، در نظیره‌گویی، غزل‌سرایی، قصیده‌سرایی، مثنوی‌سرایی و رباعی‌سرایی آثاری پدید آورد. شاه طاهر در ژانرهای فلسفی، کلامی، فقهی، تفسیری، انشا، معما و منشآت، آثاری نوشت و استرآبادی در دو موضوع تاریخ و طب. در کانون ادبی بیجاپور،

غیر از دیوان‌های شعر، تألیف در زمینه منشآت و ساقی‌نامه (ظهوری ترشیزی)، شرح و حاشیه بر آثار عرفانی و رساله عرفانی (محمود دهدار)، شرح و حاشیه بر آثار کلامی، تفسیری، منطقی و نیز تألیف آثار علمی و تاریخی (فتح‌الله شیرازی) جریان داشت. شاعران و نویسندگان کانون ادبی گلکنده نیز در زمینه‌هایی مثل رساله ادبی، رساله علمی (استرآبادی)، نظیره‌گویی (ابرقوهی)، رساله کلامی، فلسفی، عرفانی، مذهبی و ادبی (خواجگی شیرازی) آثاری خلق کردند. ادیبان شاخص کانون ادبی آگره بیشتر در حوزه ژانرهای شاعرانه فعالیت می‌کردند. همچنین عرفی شیرازی علاوه بر چند دیوان شعر و منظومه‌ها، در رساله صوفیانه نیز طبع آزمایی کرده‌است.

در مجموع، از نظر قالب شعری، قصیده، غزل، مثنوی و رباعی در همه کانون‌ها رواج داشت؛ اما در کانون گلکنده به موضوع رساله توجه بیشتری می‌شد و در کانون احمدنگر در کنار قصیده و غزل، گرایش به موضوعات عرفانی و تاریخ بیشتر بود. تاریخ فرشته به عنوان یکی از مهم‌ترین منابع تاریخی در همین کانون تألیف شد. تنوع موضوع در کانون ادبی بیجاپور بیشتر از دیگر کانون‌هاست. نویسندگان این کانون در زیرگونه‌های متعدد رساله، آثاری پدید آوردند.

حضور شاعران و نویسندگان هندی در کانون ادبی آگره بسیار قابل توجه است. در این کانون باید مشخصاً از شیخ مبارک ناگوری (ف: ۱۰۰۱ ق) یاد کرد که منبع العلوم (نفائس العلوم) از آثار شاخص اوست. چهره دیگر، شیخ ابوالفیض فیضی (ف: ۱۰۰۴ ق) است که همایون‌نامه و ظفرنامه را نگاشته است. همچنین ابوالفضل دکنی (علامی) (ف: ۱۰۱۱ ق) از چهره‌های بانفوذ دربار اکبرشاه بود و اکبرنامه از آثار اوست. عبدالرحیم خان‌خانان (ف: ۱۰۳۶ ق)، چهره شاخص دیگری است که علاوه بر منصب وزارت، شاعر و تاریخ‌نگار هم بود و بابرنامه از آثار اوست. ملا احمد تتوی (ف: ۹۹۶ ق) از عالمان دربار علی عادل‌شاه است که در سال ۹۹۰ ق به دربار اکبرشاه راه یافت. از جمله دیگر چهره‌های شاخص این کانون ادبی می‌توان اشاره کرد به: محمدعارف قندهاری (ف: حدود ۹۸۷ ق) نویسنده تاریخ اکبری به سفارش اکبرشاه، عباس خان سروانی (ف: ۹۹۴ ق) نویسنده تاریخ شیر شاهی، نظام‌الدین احمد هروی (ف: ۱۰۰۳ ق) نویسنده طبقات اکبری، ابراهیم سرهندی (ف: ۹۴۴ ق) از عالمان دینی و تاریخ‌نگاران، عبدالحق محدث دهلوی (ف: ۱۰۵۲ ق) از مشایخ و مؤلف تاریخ مذهبی، شیخ‌الله داد سرهندی از عالمان نامدار و نویسنده تاریخ اکبرشاهی و تاریخ همایون‌شاهی، عبدالقادر بدائونی (ف: ۱۰۲۴ ق) از مورخان طراز اول و نویسنده منتخب التواریخ، نورالحق محدث دهلوی (ف: ۱۰۷۴ ق) مؤلف کتاب *زبدة التواریخ* و شاه محمد شاه‌آبادی نویسنده تاریخ کشمیر (تألیف ۹۸۸ ق) به دستور اکبرشاه. چنانکه ملاحظه می‌شود، زمینه غالب فعالیت قلمی این افراد، تاریخ بوده است (اطلاعات درباره ادیبان هندی دیگر کانون‌ها ناقص است).

۴- نتیجه‌گیری

با مهاجرت طیف وسیعی از ادیبان و هنرمندان در قرن دهم به شبه‌قاره هند، این قلمروی زبان فارسی تبدیل به کانون‌های متعدد ادبی شد. در مطالعات تاریخ ادبی به شیوه سنتی، غالباً تاریخ، مبنای طبقه‌بندی‌ها قرار می‌گرفت. در این مقاله علاوه بر تاریخ، به متغیر جغرافیا نیز توجه شد و بدین ترتیب «کانون ادبی» تبدیل به یکی از کلیدواژه‌های اصلی این پژوهش شد. بررسی این پژوهش نشان می‌دهد که در بازه زمانی قرن دهم هجری، در شبه‌قاره هند، چهار کانون ادبی اصلی شکل گرفته است: آگره، بیجاپور، احمدنگر و گلکنده. ادیبان و هنرمندان از شهرهای مهمی مثل شیراز، اصفهان، کاشان، قزوین، ری، همدان و خراسان به شبه‌قاره رفتند و اکثراً نیز از طبقه دانشمندان، فرهیختگان و منتسبان به مراکز قدرت بودند. آنان به همین دلیل

به محض ورود به کانون‌های ادبی شبه‌قاره، در آنجا مناصب مهم سیاسی و فرهنگی و حتی نظامی را برعهده می‌گرفتند. بررسی‌های آماری ما نشان می‌دهد در بازه زمانی مذکور، بزرگ‌ترین و معروف‌ترین این کانون‌ها که بیشتر مهاجران به آنجا رفتند، کانون ادبی آگره در دوره پادشاهی اکبرشاه بوده است. گذشته از غزل و قصیده و مثنوی که در همه کانون‌ها متداول بود، هرکدام از چهار کانون یادشده به اعتبار فعالان آن کانون و نیز اقتضائات کلی، در برخی ژانرها فعالیت بیشتری داشتند. در گلکنده و بیجاپور، ژانر رساله، در احمدنگر، ژانرهای عرفانی و تاریخ و در آگره، تاریخ بیشتر از دیگر ژانرها مورد اقبال بوده است.

۵- منابع

- آرزو، سراج‌الدین علیخان. (۱۳۸۳). *مجمع‌النفایس*، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- استرآبادی، محمدقاسم. (۱۳۹۳). *تاریخ فرشته*، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- اصغر، آفتاب. (۱۳۶۴). *تاریخ‌نویسی فارسی در هند و پاکستان*، لاهور: خانه فرهنگ جمهوری اسلامی ایران.
- بدائونی، عبدالقادر. (۱۸۶۹). *منتخب‌التواریخ*، به تصحیح احمدعلی صاحب. به اهتمام کبیرالدین احمد، کلکته: کالج پریس.
- بهدار، سید محمدصدیق حسن خان. (۱۲۹۲). *شمع انجمن*، دهلی: انجمن ترقی مسجد جامع.
- بهوپالی، سید علی حسن خان. (۱۲۹۵). *تذکره صبح گلشن*، هندوستان: پهلوپال.
- پارساپور، زهرا؛ کرمی، اکرم. (۱۳۹۵). معرفی حاجی ابرقوهی شاعر گمنام شیعی، با تکیه بر اشعار منقبت مولا علی^(ع) در دیوان او، آرشیو و نسخه‌پژوهی، *نشریه بساتین*، ۵-۶: ۱۱۹-۱۳۲.
- حکمت، علی‌اصغر. (۱۳۳۷). *سرزمین هند*، تهران: چاپخانه دانشگاه.
- خواجه‌گی شیرازی، محمد. (۱۳۷۵). *النظامیه فی مذهب الامامی*، تصحیح و تحقیق: علی اوجبی، تهران: نشر قبله ناشر.
- خوشگو، بندر ابن داس. (۱۳۸۱). *سفینه خوشگو*، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- داغستانی، واله. (۱۳۸۴). *ریاض الشعرا*، تهران: اساطیر.
- رازی، امین احمد. (۱۳۷۸). *تذکره هفت اقلیم*، تهران: سروش.
- زبیری، محمدابراهیم. (۱۳۱۴). *تاریخ بیجاپور*، مسمی به بساتین السلاطین، حیدرآباد: دکن.
- زرقانی، سید مهدی. (۱۳۹۸). *تاریخ ادبیات ایران و قلمرو زبان فارسی*، تهران: انتشارات فاطمی.
- سرخوش، محمد افضل. (۱۹۵۱). *کلمات الشعرا*، هندوستان: یونیورسیتی.
- سنجرکاشانی، محمدهاشم. (۱۳۸۷). *دیوان سنجر کاشانی*، تصحیح و تحقیق حسن عاطفی؛ عباس بهنیا، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- صبا، محمد مظفر حسین. (۱۳۴۳). *تذکره روز روشن*، تهران: اسلامیه.
- صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۶). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.
- صفوی، سام میرزا. (۱۳۵۴). *تحفه سامی*، تهران: مطبعه ارمغان.
- طباطبا، سید علی. (۱۳۵۵). *برهان مآثر*، هندوستان: دانشگاه دهلی.
- علامی، ابوالفضل بن مبارک. (۱۳۷۲). *اکبرنامه تاریخ گورکانیان هند*، به کوشش غلامرضا طباطبایی مجد. تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.
- قادرخان. (۱۳۰۶). *تاریخ قطب شاهی*، به اهتمام سید ابراهیم احمد، هندوستان: حیدرآباد دکن.
- قادری، سید محی‌الدین. (۱۳۸۷). *میرمحمد مؤمن استرآبادی مروج تشیع در جنوب هند*، ترجمه عون علی جاروی، قم: نشر مورخ.

- قزوینی، عبدالنبی فخرالزمانی. (۱۳۴۰). *تذکره میخانه*، تهران: چاپخانه سپهر.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۴۷). احوال و آثار ملک الشعراء غزالی مشهدی، *جستارهای نوین ادبی*، ۱۵: ۲۲۵-۲۳۸.
- گلچین معانی، احمد. (۱۳۶۹). *کاروان هند*، مشهد: آستان قدس رضوی.
- گوپاموی، محمد قدرت‌الله. (۱۳۳۶)، *نتایج الافکار*، هندوستان: چاپخانه سلطانی بمبئی.
- گورکانی، نورالدین محمد جهانگیر. (۱۳۵۹). *جهانگیرنامه (توزک جهانگیری)*، به کوشش محمد هاشم، تهران: بنیاد فرهنگ.
- نعمانی، شبلی. (۱۳۶۸). *شعرالعجم*، ترجمه محمد تقی فخر داعی گیلانی، تهران: انتشارات کتاب.
- نفیسی، سعید. (۱۳۴۴). *تاریخ نظم و نثر در ایران و در زبان فارسی*، تهران: فروغی.
- نهادندی، عبدالقادر. (۱۹۳۱). *مآثر رحیمی*، هندوستان: کلکته.
- هروی، قاطعی. (۱۹۷۹). *مجمع الشعرای جهانگیرشاهی*، پاکستان: دانشگاه کراچی.